

5. Кулаковський П. Інтеграція Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1635) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2003. — Вип. 38. — С. 63–81.

6. Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytuczona w latach 1634–1648) // Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski. — Kraków, 1935. — Zesz.3.

7. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem // Przegląd Historyczny. 1915. — T. XIX. — Zesz. 1. — S. 45–63.

Сергій Лен'яво

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

У 1648 р. спалахнула війна Богдана Хмельницького проти Польщі, головною причиною якої став соціальний конфлікт між українським козацтвом і польською владою. За короткий час Хмельницькому вдалося створити козацьку державу, яка офіційно називалась Військом Запорозьким, а згодом дістала назву Гетьманщини. Успіхи козацтва були викликані тим, що воно отримало підтримку майже всіх прошарків українського народу — селянства, міщанства, духовенства і навіть значної частини шляхти.

Військові дії швидко досягли Чернігова. Чернігівські міщани перейшли на бік козацтва і відкрили ворота, а через три тижні здалися шляхтичі і жовніри, які засіли в замку. Це сталося в перші дні серпня 1648 р. Місто перейшло під козацьку владу і стало центром козацького полку. Козацтво з'явилося на Сіверщині ще в польську добу, однак його чисельність в регіоні, на відміну від київського Придніпров'я, була незначною. Після початку війни розпочалось масове показачення жителів Сіверщини. Фактично протягом 1648–1649 рр., козаком міг стати будь-хто, треба було лише визнати козацьку владу і брати участь у військових діях. Таких бажаючих було достатньо, і з них були створені перші козацькі формування.

Точна дата створення Чернігівського козацького полку невідома, однак можна твердити, що влітку 1649 р. він уже існував. Імовірно, що спочатку виникла Чернігівська сотня, яка потім увійшла до складу новоутвореного полку.

В Гетьманщині поділ на полки і сотні став основою не тільки військового, але й адміністративно-територіального устрою. Воеводства польських часів були ліквідовані, а їх замінили територіальні полки. Чернігів став центром полку, який займав територію північної частини сучасної Чернігівської області. На південь від нього існували Київський, Ніжинський та Прилуцький полки, а північніше — Стародубський. Цікаво, що на території сучасної Чернігівської області були центри чотирьох полків. Крім Чернігова, Прилук і Ніжина, центром полку (Київського) був Козелець. Всього ж на Гетьманщині було спочатку понад 20, а потім

залишилось 10 полків. Керувала ними полкова старшина, до якої входили полковник, обозний, писар, суддя, осавул. Основні їхні обов'язки були військовими, але одночасно вони виконували і функції цивільної влади.

Спочатку в Чернігівському полку було 7 сотень, та з часом їхня чисельність зростає до 16. Чернігівська полкова сотня включала в себе козаків, які проживали не тільки в місті, але й у довколишніх селах та хуторах — Лукашівці, Количівці, Янівці (Іванівці), Котах, Полуботках, Масанах, слободах Бобровиці, Лісковиці та ін. Ці поселення не були чисто козацькими, оскільки в них поряд з козаками проживали селяни. Безпосередньо під Черніговом були також Білоуська, Киселівська, Роїська сотні. Чисельність козаків у кожній сотні була неоднаковою. Як правило, вона складала від 100 до 400 чоловік, тобто назва «сотня» була умовною.

Першими козацькими керівниками на Сіверщині були Мартин Небаба і Стефан Пободайло. Обидва вони були активними учасниками збройної боротьби початку Хмельниччини. Є свідчення, що Небаба потрапив до лав козацтва з міщанського стану, а Пободайло свого часу служив у магната Адама Киселя. Коли сформувався Чернігівський полк, Небаба став полковником, а Пободайло його найближчим помічником — старшим сотником чернігівським. Відразу визначився основний театр військових дій чернігівського козацтва — північний, проти білорусько-литовської шляхти, яка підтримувала Польщу. Чернігівський полк займався обороною північного кордону козацької України. У військовій кампанії 1649 р. чернігівські козаки брали участь у поході до Білорусії і у важкій битві під Лоевом. У 1650 р. вони ходили до Молдавії.

1651 р. приніс нові тривоги. Прикордонна боротьба на півночі велася з перемінним успіхом. Козацькі підрозділи робили рейди вглиб білоруських земель, а з іншого боку литовці збирали сили для наступу на Київ. Богдан Хмельницький спішно готував збройні сили до чергової військової кампанії проти польського короля Яна Казимира. Забезпечити прикриття війська Хмельницького і підступів до Києва з півночі мали Чернігівський і Ніжинський полки. Вже в лютому вони були зібрані і стояли поблизу Чернігова. У червні Радзивілл рушив на Україну. Військо Мартина Небаби перекрило йому дорогу. 6 липня 1651 р. відбулась кривава битва під Ріпками, в якій козаки зазнали поразки. Загинула значна частина козаків Чернігівського і Ніжинського полків, загинув і полковник Мартин Небаба. Радзивілл узяв цінні військові трофеї — прапори козацьких сотень. Цікаво, що згодом вони потрапили до Швеції і збереглися до нашого часу.

Залишки війська привів до Чернігова ніжинський полковник Сухиня. Чернігівський полк очолив Пободайло, який організував оборону Чернігова. Литовці побачили, що місто добре укріплене і відійшли. 1651 рік виявився одним із найтяжчих для Богдана Хмельницького. Козацьке військо зазнало поразки у битві під Берестечком. Литовці зайняли Київ. У важких умовах гетьманові довелося підписати невідгідний Білоцерківський договір.

У 1654 р. чернігівський полк брав участь у поході в Білорусію. Там під час облоги Бихова загинув Степан Пободайло. Тіло полковника перевезли до Чернігова

і поховали в Іллінському монастирі. Це місце обрали для його останнього спочинку не випадково. Адже, незважаючи на буремні роки війни, Пободайло розпочав реконструкцію Іллінської церкви і печер і саме він започаткував благодійну діяльність чернігівських полковників у місті.

Наступником Пободайла на уряді полковника став Іоанікій Силич, однак про нього відомо небагато. Війна проти Польщі продовжувалась, і чернігівські козаки брали в ній активну участь. Незабаром розпочалась і страшна Руїна – боротьба між собою козацьких гетьманів і спустошення України військами навколишніх держав. Міжусобицями скористалися татари для грабунку України. Восени 1662 р. один з татарських загонів несподіваним рейдом прорвався до Чернігова. Татари не наважилися штурмувати міські мурі, але спустошили околиці, у тому числі Іллінський монастир. Вони хотіли увірватись і до печер, однак ченці зачинилися там і врятувались. На щастя для Чернігова, це був єдиний напад татар на місто за ці страшні десятиріччя.

У 1663 р. і після Чорної ради у Ніжині Силич був страчений за наказом нового гетьмана Івана Брюховецького. Чернігівський полк очолив Дем'ян Многогрішний. Незабаром він став тимчасовим «сіверським гетьманом», а потім і гетьманом Лівобережної України. Розпочалась швидка зміна чернігівських полковників. Ними короткий час побували Іван Лисенко, Василь Многогрішний, Іван Самойлович. Останнього у 1672 р. обрали новим гетьманом України, а його наступником став Василь Дунін-Борковський. Він походив із давнього шляхетського роду. Імовірно, що він навчався в Києво-Могилянській академії. Борковський активно займався будівельними роботами в Чернігові. Він відновив міські укріплення, відбудував чернігівські собори і Єлецький монастир. Ці значні за масштабами будівельні роботи припали на роки безперестанних збройних конфліктів і війн, у яких постійну участь брали чернігівські козаки.

Полковництво Дуніна-Борковського було пов'язане з серією виснажливих війн. Чернігівські козаки брали участь у походах на Правобережну Україну у 1674, 1676, 1677–1678 рр. Останні два роки війни відомі як Чигиринські походи, які велись за козацьку столицю і були особливо кривавими. В них загинуло понад 3 тисячі козаків лівобережних полків. У Чернігівському полку загинуло 287 чоловік і було поранено 110. Серед загиблих було і 5 сотників. Під Чигирином чернігівські козаки і полковник Борковський зарекомендували себе з найкращого боку. В багатьох операціях Самойлович доручав Борковському керівництво військами в ранзі наказного гетьмана. Після падіння Чигирин турки спустошили Правобережну Україну і чернігівські козаки кілька років брали участь в обороні Києва.

У 1685 р. Самойлович надав Борковському уряд генерального обозного, а чернігівським полковником поставив свого сина Григорія. У 1687 р. відбувся перший Кримський похід, ініціатива якого належала Москві, а метою ставилося завоювання Криму. Чернігівські козаки були відряджені на турецькі фортеці на нижньому Дніпрі. Похід закінчився невдало, після чого Самойловича було знято з гетьманства. Григорія Самойловича звинуватили у неповазі до царів і стратили у

листопаді 1687 р. Після падіння Самойловича тогочасні плітки називали Василя Дуніна-Борковського одним із головних претендентів на уряд гетьмана. Проте гетьманом став Іван Мазепа.

Початок його гетьманування припав на продовження активної збройної боротьби на півдні. Можливо, саме тому, враховуючи потребу в досвідчених кадрах, Мазепа призначив на вакантну посаду чернігівського полковника Якова Лизогуба. Яків Кіндратович був уже літньою людиною і мав великий військовий досвід, оскільки раніше служив канівським полковником і генеральним осавулом у гетьмана Петра Дорошенка. Мазепа також наблизив до себе сина Якова — Юхима, якого призначив на уряд генерального хорунжого. Таким чином, на початку правління Мазепи Лизогуби стали однією з найвпливовіших старшинських родин України.

Яків Лизогуб став родоначальником чернігівської гілки роду Лизогубів, який дав Україні чимало відомих постатей як козацької доби, так і наступних періодів історії України. Лизогубу відразу довелося кинутись у вир військової боротьби. 1688 р. пройшов у прикордонних сутичках з татарами, а у 1689 р. відбувся другий Кримський похід. Війська дійшли до Перекопа, однак потім відступили. Протягом наступних років напруження у протистоянні з татарами не спадало і чернігівські козаки брали участь в охороні кордону, де збройні сутички фактично не припинялись. Яків Лизогуб особисто відповідав за ділянку кордону від Києва до Ірклієва.

Восени 1694 р. Мазепа направив 20-ти тисячне козацьке військо на пониззя Дністра. Тут проживала невелика, але дуже агресивна білгородська орда, яка чинила постійні напади на українські землі. Наказним гетьманом Мазепа призначив Якова Лизогуба. Козаки взяли татарське укріплення Ганкушлі на Дністрі, попалили татарські села, за військовими звичаями того часу набрали полону і успішно повернулися назад. Влітку 1695 р. чернігівські козаки взяли участь в поході на чотири турецькі фортеці в пониззі Дніпра, які вдалося взяти. Ця перемога справила велике враження в Україні. На її честь в Чернігові було видано панегірик з гравюрами Леонтія Тарасевича із зображенням штурму турецьких фортець.

Однією з найбільших воєнних кампаній Чернігівського козацького полку став похід на Азов у 1696 р. Ця турецька фортеця була розташована на березі Азовського моря біля гирла річки Дон. Проти турків рушило московсько-українське військо. На чолі козацького корпусу Мазепа поставив наказним гетьманом Якова Лизогуба. Крім чернігівських козаків, під його командуванням були Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, компанійський і сердюцький полки, разом чисельністю до 15 тисяч чоловік. Похід розпочався у квітні, а 17 липня, після успішного штурму, Азов здався. В полон потрапив великий гарнізон і сотні гармат. Основна заслуга перемоги належала українським козакам під приводом Лизогуба. Незважаючи на запеклість боротьби під Азовом, втрати чернігівських козаків у цьому поході були порівняно незначними — загинуло 26 і було поранено 25 козаків.

Наступного 1697 р. у відбувся новий похід московсько-українського війська на пониззя Дніпра. Бої тривали кілька місяців. Герой цих походів Яків Лизогуб помер у 1698 р. і був похований поруч з Успенським собором Єлецького монастиря у спеціально збудованій каплиці.

У 1698–1704 р. чернігівським полковником був Юхим Лизогуб, який зайняв цю посаду після батька, полишивши уряд генерального хорунжого. Тоді ж розпочалась кар'єра і його сина — зовсім юного Якова (молодшого). Останній у 1700 р. в ранзі наказного чернігівського полковника водив козаків до Чудського озера, оскільки розпочалась Північна війна проти шведів. У 1701–1703 рр. чернігівські козаки на чолі з Юхимом Лизогубом брали участь у боротьбі за шведські фортеці на узбережжі Балтійського моря. Юхим Лизогуб керував полком недовго, помер у 1704 р. і був похований поряд з батьком у Єлецькому монастирі. Яків служив у козацькому війську ще майже півсторіччя, однак не в Чернігові, а перебував на найвищих посадах у складі генеральній старшині. Його два брати — Семен і Андрій — теж за сімейною традицією перебували на козацькій службі, однак не займали такого високого суспільного становища. На пам'ять про себе Лизогуби залишили Чернігову дві споруди, які й донині прикрашають місто — Катерининську церкву і будинок полкової канцелярії на Валу.

У 1705 р. чернігівським полковником став Павло Полуботок. За походженням він був корінним чернігівцем. Батько Павла Леонтій спочатку був писарем чернігівського полку, потім чернігівським сотником, генеральним осавулом, генеральним бунчужним і, нарешті, переяславським полковником. Павло Полуботок народився в Чернігові у 1660 р., здобув освіту у Києво-Могилянській академії. Багато років вів життя знатного військового товариша. Це був своєрідний ранг козацького старшини, який не мав постійної посади, але був зобов'язаний виконувати всі накази гетьмана і користувався за це певними привілеями. Ставши полковником, уже восени 1705 р. Павло Полуботок разом із своїми козаками взяв участь у поході до Польщі. У листопаді Мазепа доручив йому виконання обов'язків наказного гетьмана — командування всіма козацькими силами, які залишалися на зимівлю в Белзькому воеводстві Галичини.

У 1708 р. Полуботок не підтримав переходу Івана Мазепи на бік шведського короля і залишився вірним царю Петру I. Можливо він, як і багато козацьких старшин, зберігав ілюзії щодо можливостей існування козацької автономії в складі Російської імперії. В старшинському середовищі стався розкол. Так, наприклад, в родині Лизогубів Семен пішов за Мазепою, а молодий Яків — за Петром I. Павло Полуботок брав участь у раді, на якій вибирали нового гетьмана, і був одним з головних претендентів на цю посаду. Однак цар Петро I відхилив його кандидатуру, заявивши, що Полуботок дуже хитрий і може зрівнятися з Мазепою. Тому гетьманом було обрано непримітного і тому безпечного для царя Івана Скоропадського, хоча той відмовлявся від булави і пропонував її Полуботку. Цікаво, що доля гетьмана Скоропадського теж була тісно пов'язана з Черніговом. В молодості він служив писарем Чернігівського полку.

У 1721 р. Полуботок очолював 10-ти тисячне козацьке військо, направлене для риття каналу поблизу Ладозького озера. У 1722 р. козаки знову ходили на каналні роботи, а також у похід на Дербент, «але пропала їх там більша половина». У 1722 р., після закінчення Північної війни, Петро I вирішив здійснити свої давні наміри щодо знищення автономії козацької України. Було створено Малоросійську колегію – спеціальний орган російської влади для Гетьманщини, який мав контролювати гетьмана, полковників і всі структури влади України. Фактично цим документом скасовувалися всі попередні угоди України з Росією, починаючи від Богдана Хмельницького. Дізнавшись про це рішення, гетьман Скоропадський важко захворів і перед смертю 3 липня 1722 р. призначив Полуботка наказним гетьманом України.

З іншого боку, російський цар поспішив надіслати для нагляду за Полуботком президента новоутвореної Малоросійської колегії. Це призвело до конфлікту між законною українською владою і новою російською, яка прагнула розширити свої повноваження. Полуботок намагався керувати Україною традиційними способами, вирішуючи всі проблеми власними силами. Він видав універсал про впорядкування соціальних стосунків, спрямований на приборкання сваволі старшини щодо рядового козацтва і простого населення. Полуботок вимагав, щоб не порушувалися козацькі свободи і щоб провадилося справедливе судочинство. Так, зокрема, до ведення судових засідань, поряд із суддями, мали залучати «чесних та розумних осіб».

Російська влада продовжувала посилювати свій тиск. Наприкінці 1722 р. з Петербурга надійшов наказ про призначення в Чернігів, Переяслав і Стародуб військових комендантів. Оскільки українська старшина не мала сил для відкритого виступу, було вирішено піти шляхом мирного протесту і переговорів з царем. Полуботок поїхав до Петербургу, щоб добитися ліквідації незаконної Малоросійської колегії, виборів нового гетьмана та збереження прав і вольностей українського народу. Коли ж Полуботок висунув свої вимоги, цар одразу наказав заарештувати його і його товаришів. Хвиля арештів прокотилася і по Україні. Одночасно відбувалась масова заміна козацьких старшин, часто — на російських офіцерів. На посаду чернігівського полковника було призначено місцевого російського коменданта Михайла Богданова.

Слідство у справі Полуботка і старшин, які його підтримували, тривало цілий рік. 18 грудня 1724 р. Павло Полуботок помер у Петропавлівській фортеці. Його було поховано в одній з церков Петербурга. З Полуботком пов'язана легенда про його золото, нібито таємно вивезене з наказу гетьмана до Англії для збереження в тамтешніх банках. Легенда виявилася настільки живучою, що навіть на початку ХХ ст. проводилися спеціальні з'їзди нащадків Полуботка, які обговорювали проблеми, де знайти ці гроші і як їх ділити. А після 1991 р. це питання несподівано підняли в українському парламенті в іншому варіанті — нібито Полуботок заповів, що його золото має бути повернене Україні після того, як вона здобуде незалежність. Було навіть зроблено підрахунки, скільки золота або грошей повинна

повернути Україні Англія. Вагу незнайдених бочок золота початку XVIII ст. множили на можливі проценти щорічного прибутку. За майже триста років виходила така фантастична сума, що не вистачило б цілого морського флоту, аби довести ці скарби до України. Це не на жарт схвилювало багатьох наївних громадян. Але пошуки в старих англійських банках закінчились, зрозуміло, нічим, і збагачення нової України за допомогою золота Полуботка не сталося.

Чи були серйозні підстави для цієї легенди? Частково так, насамперед тому, що Полуботок був багатою людиною. Після арешту Полуботка його майно описала спеціальна комісія на чолі з майором Раєвським. Цей опис дістав назву «Книга пожитков бывшего Черниговского полковника Павла Полуботка». Значна його частина стосується чернігівських маєтностей Полуботка. В Чернігові двір Полуботка знаходився за річкою Стрижень на території теперішнього військового госпіталю. Зберігся, щоправда в перебудованому вигляді, палац полковника – зараз це центральний корпус госпіталю. Його зовнішній вигляд відображено на Абрисі Чернігова 1706 р. Майно Полуботка було багатим, включало в себе численні золоті і срібні речі, хутра, тканини, картини та ін.

Солідним був і особистий арсенал Полуботка. До нього входило 5 шабель, оправлених у золото і срібло, 7 пар пістолів, у тому числі з двома і трьома стволами, 39 рушниць, 10 алебард і на додачу ще й гармата. Для походів тримали похідні намети, в тому числі 3 трофейні турецькі, багато оздоблені сидла та ін. Якщо додати, що Полуботок мав 7 карет, дві з яких були «визолочені», а дві «місцями визолочені», тримав багаті винні погребі та ін., то перед нами постає життя багатого аристократа XVIII ст. Опис майна Полуботка підтверджує численні свідчення про багатства української козацької старшини, яка була економічно сильною і незалежною й вимагала відповідних політичних гарантій збереження власних прав з боку російського уряду.

Скарбниця полковника зберігалась у замку, і його гроші рахували мішками. Правда, в даному випадку не зовсім зрозуміло, чи все це були його особисті гроші, чи також полкова скарбниця на його зберіганні. Російські офіцери нарахували 24 великих і 82 малих мішків з грошима. У малих мішках було 16500 срібних рублів, а великі комісія не рахувала. Однак золота там не було, адже основні монети, які перебували в обігу в європейських країнах у XVII — XVIII ст., були срібними. Найбільш якісною монетою, яка служила засобом накопичення, вважався австрійський талер, від якого згодом пішла назва «долар». Тому взагалі важко припустити, що на той час в Україні міг існувати великий скарб золотих монет.

Коли ж говорити просто про золото, наприклад, у злитках чи золотих речах, то ні довести, ні заперечити можливості існування такого скарбу неможливо. Адже Полуботок справді був дуже багатою людиною. Крім майна в Чернігові, він мав власність по всій Гетьманщині. Йому належало 3 тисячі селянських дворів. В Україні того часу не було кріпацтва, однак селяни виконували певні повинності на користь землевласника, що давало панові стабільний дохід. Полуботок мав великі двори-садиби в Лебедині, Гадячі, Любечі та ще в добром десятку своїх маєтків.

Він також займався промислами – винокурінням, гутництвом (виробництвом скла), мав рудні, де виплавляли залізо, і селітряні варниці. Він проводив широкі торгові операції, у тому числі міжнародні, продаючи тютюн і горілку. Таким чином, Полуботок мав дуже значні суми і очевидно, що в чернігівському маєтку за Стрижем він тримав далеко не всі свої скарби. І якась їх частина стала приводом для появи легенди про золото Полуботка.

На жаль, з численних предметів, пов'язаних з Полуботком, до наших днів дійшов тільки дзвін, подарований ним Вознесенській церкві, яка стояла поблизу його двору за Стрижем. На дзвоні міститься герб Полуботка: серце під хрестом, протяте двома стрілами. Є також відповідний напис: «сеі дзвін сооружися коштом його млті пна Павла Полуботка... до церкви Вознесення Господня застриженської чернігівської року 1720 мца априля дня 9». Зараз він зберігається в Чернігівському історичному музеї.

Павло Полуботок став останнім чернігівським полковником, який жив за українськими козацькими традиціями. З огляду на непоступливість козацької старшини та її постійне прагнення до збереження автономії Гетьманщини, царський уряд почав замінювати українських полковників на російських офіцерів. Полковники також повністю втратили будь-яке значення в політичному житті України. Після Павла Полуботка чернігівським полковником став російський офіцер Михайло Богданов. Він був відомий своїми службовими зловживаннями, насамперед використанням козаків в особистих цілях. Полкова і сотенна старшина неодноразово скаржилася на нього до вищих інстанцій. Проте проблема була не лише в Богданові. Малоросійська колегія, яка замінила уряд гетьмана, відзначалася таким же здирицтвом і порушенням місцевих традицій. Такі ж звинувачення у зловживаннях лунали і на адресу наступного чернігівського полковника Володимира Ізмайлова.

Разом з тим, незалежно від особистих якостей кожного з полковників, їхнє основне завдання полягало в організації служби Чернігівського полку. Під час війн козацька служба була фактично безперервною і тому вкрай виснажливою. Кожен козак мав споряджатись на війну власним коштом, маючи двох коней, повний комплект зброї та запас продовольства. Про надзвичайні матеріальні збитки козаків свідчить приклад, коли восени 1736 р. під час охорони степового кордону тисячний загін чернігівського осавула Мокрієвича втратив 800 коней, а решта ледве пересувала ноги. Зрозуміло, що при довготривалих війнах козаки не встигали відновити свої втрати. Тому, незважаючи на певні соціальні і економічні привілеї, їхнє економічне становище було важким. Через бідність частина козаків несла службу як піхота. Їх частково рятувала лише та обставина, що в мирний час вони мали певний перепочинок. Однак і тоді, у випадку необхідності, формувалися тимчасові команди, тобто козаки несли службу, змінюючи один одного.

Чернігівські козаки брали участь у всіх військових кампаніях Росії XVIII ст. — проти Швеції, Польщі, Туреччини і Криму. Так, у 1735 р. понад 2 тисячі чернігівців були у польському поході. Український козацький корпус очолював

Яків Лизогуб. Він займав уряд генерального обозного, а після смерті у 1734 р. гетьмана Данила Апостола фактично очолив Гетьманщину. В польському поході помер його брат Семен Лизогуб, який був похований у Гродні.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. чернігівські козаки брали участь у Кримському, Очаківському і Хотинському походах. У перервах між бойовими діями вони будували укріплення на так званій Українській лінії або несли практично безперервну службу на західному (по Дніпру) і південному кордонах Гетьманщини. Наприклад, у серпні 1736 р. до охорони кордону було залучено 1652 козаків Чернігівського полку, які стояли на семи прикордонних форпостах на Дніпрі. На початку 1738 р. на кордонах було задіяно 1843 чернігівці на чолі з чернігівським осавулом Славатинським, сотниками Тризною, Лисенком та ін. Тоді ж інші 1006 чоловік з полку вирушили в похід з російськими військами. Чернігівці брали участь і у так званих «тривожних походах», коли війська висувались на бойові позиції в очікуванні можливих нападів татар. У 1770х рр. вони знову ходили на Крим, брали участь у штурмах Кінбурна й Очакова.

Після закінчення служби кожному козацькому старшині видавався так званий атестат, де викладалась його військова біографія. Такі документи іноді вражають калейдоскопом географічних назв і обов'язків, які виконували їхні власники протягом багатьох років.

Економічні негаразди вели до змін у чисельності і складі козацтва. У 1723 р. в Чернігівському полку було 6404 козаки, з них 4584 кінних та 1822 піших. Вже на 1735 р. ситуація змінилася. За новими підрахунками в полку налічувалось 5171 козаки, серед них — 2945 кінних озброєних, 685 кінних беззбройних, 181 піший збройний і 1368 піших беззбройних. Тобто за десятиріччя чисельність козаків у полку зменшилась, насамперед, за рахунок найбільш забезпечених і боєздатних. Така ситуація вимагала змін в організації козацтва. Було прийнято рішення про поділ козаків на дві групи: виборних, або повністю боєздатних, і підпомічників. Поширилися випадки переходу з козацького стану в міщанський або навіть селянський. Водночас протягом наступних десятиріч чисельність козаків зростала за рахунок природного приросту.

Останніми чернігівськими козацькими полковниками були Іван Божич та Петро Милорадович. За походженням обидва вони були сербами, які перебрались в Україну, рятуючись від турецького гніту і утисків австрійського уряду. Росія широко використовувала сербських переселенців у війнах проти турків і багато з них зробили успішну військову кар'єру. Так само сербським офіцерам широко надавались урядові посади на території Гетьманщини. Петро Милорадович був одружений з правнучкою Павла Полуботка і займав полковницьку посаду 20 років, з 1762 до 1782 р.

Друга половина XVIII ст. стала періодом занепаду Гетьманщини, що було наслідком політики Росії. У 1764 р. імператриця Катерина II змусила Кирила Розумовського зректися булави, що фактично означало ліквідацію козацької держави. Коли невдовзі Катерина II утворила «Комісію для складання нового

уложення», чернігівська козацька старшина і нечисленна шляхта вимагали зрівняння в правах з російським дворянством, закріплення за собою земельних володінь, дозволу безмитно займатися торгівлею і промисловістю. Окрім цих чисто станових і економічних вимог, вони ставили питання про заснування, ймовірно в Чернігові, дворянського корпусу, університету чи академії. Рядові чернігівські козаки підтримували вимоги старшини, а для себе вимагали звільнення від повинностей і поборів, які уряд намагався на них накласти. Козацтво також вимагало відновлення Гетьманщини, відповідно до давніх угод з царями.

Однак у 1781 р. полковий устрій України було остаточно ліквідовано, і замість територіальних козацьких полків були утворені намісництва. У військовій сфері Чернігівський козацький полк було реорганізовано у звичайний регулярний карабінерний полк російської армії. Щоб якось пом'якшити незадоволення козаків, старшині були надані дворянські права. Зберегло свій суспільний статус і рядове козацтво. Воно збереглося як вільний стан з правами на особисту свободу, на майже всі види економічної діяльності і звільнення від значної частини податків. Для Російської імперії, де більшість населення була позбавлена елементарних громадянських прав, становище козацтва залишилося досить високим.

В адміністративному відношенні козацька влада здійснювала управління місцевим населенням. Обсяг владних повноважень полковників і сотників у мирний час формально був невеликим. Вони стежили за порядком в місцевих громадах, відповідали за місцеву інфраструктуру, наприклад, будівництво і ремонт мостів, утримання доріг. Полковники, сотники і отамани мали і судові повноваження. Судочинство велось на основі звичаїв і традиційного Литовського Статуту. В більших містах Чернігівщини (Чернігів, Ніжин, Прилуки) існувало самоуправління на основі магдебурзького права. Влада в таких містах належала магістрату, на чолі якого стояв війт. Всі посади (як тоді казали — уряди) в міських органах влади були виборними. Так само формально виборними були керівні посади в полках і сотнях. Тому можна говорити про демократичні традиції української влади козацьких часів.

Козацький адміністративно-територіальний устрій України-Гетьманщини проіснував майже півтори сотні років і відображав національні особливості життя українців.

Ігор Ситий

МІСЬКІ ПЕЧАТКИ ГЕТЬМАЩИНИ: ДОБА КОЗАЦЬКА

Внаслідок визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького у середині XVII ст. виникло нове державне утворення на теренах Східної Європи, яке сучасники називали Військо Запорозьке, а в історичній